

สิทธิสตรีทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทย Buddhist Women's Rights in Thai Society

¹อริญชัยรัช เสนารัตน์บำรุง

Arinchaithat Senaratbamrung

²สายน้ำผึ้ง รัตนงาม

Sainumpung Rattanangam

¹²วิทยาลัยสงฆ์พุทธปัญญาศรีทวารวดี, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

¹²Buddhapanya Sri Dvaravati Buddhist College, Mahachulalongkornrajavidyalaya University

¹Corresponding author, e-mail: tamp_vara@ta.mi.th

Received April 26, 2023; Revised July 27, 2023; Accepted: September 12, 2023

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษา 1) สิทธิสตรีที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา 2) สิทธิสตรีทางพระพุทธศาสนาในประเทศไทย 3) ศึกษาวิเคราะห์สิทธิสตรีไทยและหาแนวทางการแก้ไข ใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงสำรวจ โดยวิเคราะห์ข้อมูลจากเอกสารและนำเสนอเสนอผลการวิจัยแบบพรรณนาวิเคราะห์ ผลการวิจัยพบว่า 1. สตรีในคัมภีร์พระไตรปิฎกนั้นมีศักยภาพเรื่องคุณธรรมจริยธรรมสูง และมีชาติ ตระกูล อุปนิสัย การบรรลุลิธรรมที่แตกต่างกันไปตามวาสนาบารมี กล่าวโดยรวม สตรีมีความกตัญญู กตเวทิต่างตนเป็นภรรยาที่ดี ตั้งอยู่ในศีลธรรม เป็นอุบาสิกาผู้เข้าถึงพระรัตนตรัย ช่วยรักษาพระธรรมวินัย ใส่ใจในการปฏิบัติธรรม และช่วยเผยแผ่พระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า 2. สิทธิสตรีในประเทศไทยในพุทธศาสนานั้นยังคงถูกปิดกั้นไว้ตามมติของคณะสงฆ์ สิทธิในการบวชเป็นภิกษุณีในสังคมไทยได้ขาดช่วงไปแล้ว สตรีจึงอยู่ในฐานะอุบาสิกา ผู้คอยให้การสนับสนุนส่งเสริมพระพุทธศาสนาในฐานะเป็นหนึ่งในพุทธบริษัท 4 และ 3. การศึกษาวิเคราะห์สิทธิสตรีไทย บริบทของสังคมไทยมีความมุ่งหมายที่จะยกระดับสิทธิสตรีทางศาสนาให้ดีขึ้น พุทธศาสนามีอิทธิพลด้านจิตใจ และเกิดผลดีในเรื่องความเสมอภาคทางด้านสติปัญญา โดยสตรีสามารถนำมาพัฒนาจิตใจ ยกระดับสติปัญญาของตนให้สูงขึ้นจนสามารถบรรลุลิธรรมได้

คำสำคัญ: สิทธิสตรี; สิทธิสตรีทางพระพุทธศาสนา; สิทธิสตรีในสังคมไทย

Abstract

This research paper, the objectives aim to study 1) women's rights as they appeared in Buddhist scriptures 2) women's rights in Buddhism in Thailand 3) to study and analyze Thai women's rights and find solutions. Use survey research

methodologies by analyzing the data from the document and presenting the research results in a descriptive way, the results revealed that: 1. Women as appear in Tripitaka have high ethical potential and have different nationalities, families, characters, and attainments according to their ascendancy, set in morality, she is a laywoman who has attained the Triple Gem. Help maintain dharma by paying attention to the practice of dharma. 2. The resolution of the Sangha still blocks the rights of women in Thailand under Buddhism. The right to be ordained as a nun in Thai society has ceased to exist. Therefore, women are in the position of laymen. People who support and promote Buddhism as one of the Buddhist companies 4 and 3. An analytical study of Thai Women's Rights The context of Thai society aims to improve the rights of religious women. Buddhism has a spiritual influence and produce good results in intellectual equality, which women can bring to develop the mind and elevate one's intellect to a higher level until attainment.

Keywords: Women's rights; Rights of Buddhist women; Women's rights in Thai society

บทนำ

ด้วยทัศนคติทางสังคมส่วนใหญ่ที่เห็นว่า สิทธิของบุคคลที่เกิดมา มีความเป็นมนุษย์เท่าเทียมกัน จึงสมควรมีความเสมอภาคเท่าเทียมกันด้วย ไม่ว่าจะเป็นทางด้านศาสนา กฎหมาย สังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ การเมือง ในเรื่องการส่งเสริมบทบาท หน้าที่ และสิทธิของสตรี สังคมจึงควรให้ความสนใจ พื้นที่หนึ่งซึ่งสามารถให้สิทธินี้ได้คือ พื้นที่ทางพระพุทธศาสนา เพราะศาสนามีกรอบความเชื่อซึ่งส่งผลต่อความคิด และใช้เป็นเครื่องมือหลักในการยกสถานะของสตรีให้สูงขึ้น การศึกษาสิทธิสตรีที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาและที่มาในคัมภีร์ชาดก สิทธิสตรีในประเทศไทย ความสำคัญคือ คำสอนในพระพุทธศาสนามีความสำคัญต่อชาวโลก มีพื้นฐานและพื้นที่ให้สิทธิความเสมอภาคระหว่างเพศชายกับเพศหญิง มีธรรมชาติแห่งความเป็นพุทธะเหมือนกัน ผู้หญิงสามารถบรรลุธรรมที่สูงสุดได้ (สุวรรณณี เลืองยศลือชากุล, 2550) แม้จะอยู่ในสถานภาพของสตรีเพศสมัยพุทธกาลหรือในสมัยปัจจุบัน หรืออยู่ในฐานะเหมือนกับเป็นทาสของบุรุษ สังคมส่วนใหญ่อาจไม่ยอมรับความสามารถของสตรี จนหาเสรีภาพความเสมอภาคไม่เจอ แต่พระพุทธเจ้า นับเป็นศาสดาองค์แรกที่ทรงประทานสิทธิเสรีภาพนี้ให้แก่สตรีได้อย่างน่าอัศจรรย์ เพราะสตรีก็มีความสามารถ ทรงยอมรับให้สตรีเข้ามาบวชได้ พระพุทธศาสนาจึงมีคำสอนที่โดดเด่นเป็นอิสระ เพราะการที่คนเราจะเป็นคนดีหรือคนชั่วมิได้ขึ้นอยู่กับกำเนินว่าเป็นหญิงหรือชาย แต่ขึ้นอยู่กับกระทำของแต่ละคน ดังนั้น ทุกเพศจึงมีศักยภาพทางจิตวิญญาณสามารถพัฒนาตนไปสู่ความหลุดพ้นได้เท่าเทียมกัน นอกเหนือจากสิทธิภายใต้กฎธรรมชาติ แต่ในด้านปัญญา คุณธรรม และความสามารถ จำเป็นต้องรักษาสภาวะเพศให้เหมาะสมกับสถานภาพของตน

สิทธิสตรีในพระพุทธศาสนา เมื่อพิจารณาจากองค์ประกอบของพุทธบริษัท 4 อันประกอบด้วย ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก และอุบาสิกา สามารถจำแนกได้เป็น 2 ประเภท คือ สตรีที่ดำรงเพศเป็นบรรพชิต ได้แก่ สตรีที่บวชเป็นนางภิกษุณี และสตรีที่เป็นเพศคฤหัสถ์ ได้แก่ สตรีที่เป็นอุบาสิกา สิทธิสตรีในพระพุทธศาสนาทั้งในสมัยอดีตจนถึงยุคสมัยปัจจุบัน สตรีสามารถดำรงสิทธิของตนอยู่ได้ในฐานะความเป็นมารดา ความเป็นภรรยา ความเป็นหญิงสาว ความเป็นบุตรธิดา ความเป็นหญิงหม้าย ความเป็นหญิงโสด การได้บรรพชาอุปสมบทเป็นภิกษุณี ความเป็นพุทธมามกะ และในฐานะความเป็นองค์เอกอัครศาสนูปถัมภ (แม่ชีกฤษณา รักษาโฉม, 2545)

พระพุทธศาสนายกย่องสถานภาพของสตรี ดังพุทธภาษิตที่กล่าวว่า ภริยา ปมา สขา ภรรยา เป็นเพื่อนที่ดีที่สุดของสามี และยังปรากฏในหลักคิปปิปฏิบัติที่พระพุทธเจ้าทรงยกย่องฐานะของสตรีไว้ถึง 5 ประการ ทรงยกย่องสตรีทุกคนไว้ในฐานะดุจเพศแม่ บุรุษจะต้องให้ความเคารพรักสตรีเช่นกับแม่ของตน ในสมัยพุทธกาล บุรุษเข้ามาบวชในพระพุทธศาสนาสามารถบำเพ็ญตนจนได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ ได้รับการยกย่องจากพระพุทธเจ้าว่าเป็นผู้เลิศฉันท ไตรปิฎกก็เหมือนกันฉันทนั้น (มนตรี สิริโรจนานนท์, 2556) และเมื่อก้าวถึงสิทธิสตรีที่เป็นต้นแบบในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาดังเช่นในสมัยพุทธกาลคงต้องระลึกถึงนางวิสาขามหาอุบาสิกา แต่สำหรับบริบทในประเทศไทยในสมัยปัจจุบันนั้นคือ พระราชกรณียกิจของสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถในรัชกาลที่ 9 เพราะพระราชกรณียกิจของพระองค์ในการทำนุบำรุงพระศาสนาโดดเด่นมาก ในฐานะที่ทรงเป็นพุทธศาสนิกชน และสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ มีพระราชกรณียกิจที่บำเพ็ญพระศาสนาโดดเด่นเป็นตัวอย่างของสตรีไทยที่ทำนุบำรุงพระศาสนา (วีรพิชญ์ หิมารัตน์, 2559)

บทความวิจัยนี้จะนำเสนอการศึกษาถึงคุณค่าของสิทธิสตรีทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทย กล่าวคือสิทธิสตรีที่มีในคัมภีร์พุทธศาสนาทั้งสองสถานภาพ ได้แก่ สตรีที่บวชเป็นบรรพชิต คือ หญิงที่ได้รับการอุปสมบทแล้ว เรียกว่า ภิกษุณี และสตรีที่มีฐานะเป็นฆราวาส เรียกว่า อุบาสิกา วิเคราะห์ถึงบทบาท ความเป็นมา ชาติ ตระกูล อุปนิสัย และการบรรลุลัทธิที่แตกต่างกัน และความสำคัญของสตรีตามสิทธิหน้าที่ในหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา เพื่อนำรูปแบบที่ดีของสตรีมาประยุกต์ใช้ในสังคมไทย เช่น สิทธิสตรีของอุบาสิกาเป็นผู้เข้าถึงพระรัตนตรัย สิทธิสตรีของสามเณรคือการรักษาธรรมวินัย สิทธิสตรีของสิกขมานาคือการฝึกตนเตรียมพร้อมในการอุปสมบท สิทธิสตรีของนางภิกษุณีคือการศึกษปฏิบัติธรรมและการเผยแผ่พุทธธรรม พระพุทธศาสนาได้ให้โอกาสแก่สิทธิสตรีเพื่อการมีส่วนร่วมในพระพุทธศาสนาอย่างอิสระเสรี และนำพาพุทธสาวกไปสู่เป้าหมายเดียวกัน

วัตถุประสงค์

1. เพื่อศึกษาสิทธิสตรีที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา
2. เพื่อศึกษาสิทธิสตรีทางพระพุทธศาสนาในประเทศไทย
3. เพื่อศึกษาวิเคราะห์สิทธิสตรีไทยและหาแนวทางการแก้ไข

วิธีดำเนินการวิจัย

งานวิจัยนี้เป็นงานวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) มีวิธีดำเนินการตามลำดับขั้นตอน ดังนี้

1. ทบทวนเอกสารและงานวิชาการที่เกี่ยวข้องกับเรื่องที่จะวิจัยเพื่อนำข้อมูลมากำหนดกรอบการวิจัย
2. ศึกษาแนวคิดและหลักคำสอนเกี่ยวกับสิทธิของสตรีจากแหล่งข้อมูลปฐมภูมิ (Primary Sources) ได้แก่พระไตรปิฎกและอรรถกถาและข้อมูลทุติยภูมิ (Secondary Sources) จากเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับเรื่องที่จะวิจัย
3. นำข้อมูลที่ได้มาวิเคราะห์ สังเคราะห์ แจกแจงรายละเอียดตามวัตถุประสงค์การวิจัยและประเด็นที่ศึกษา
4. สรุปผลการวิจัยและนำเสนอผลการวิจัยแบบพรรณนาวิเคราะห์ (Descriptive Analysis)

ผลการวิจัย

วัตถุประสงค์ที่ 1. ผลการวิจัยพบว่า สตรีตามที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎกนั้น จะมีศักยภาพเรื่องคุณธรรมจริยธรรมเท่าเทียมกับบุรุษ มีชาติ ตระกูล อุปนิสัย การบรรลุลหกรรมที่แตกต่างกันไปตามสมควรแก่อุปนิสัยวาสนาบาปมีที่สั่งสมไว้ สิทธิสตรีในพระพุทธศาสนา แบ่งได้ 2 รูปแบบ คือ 1) รูปแบบที่ดีของภิกษุณี เช่น พระมหาปชาบดีโคตมีเถรี เป็นแบบอย่างที่ดีทางธรรมคือการรับและปฏิบัติตามครุธรรมและการรักษาศีล 311 ข้อ 2) รูปแบบที่ดีของอุบาสิกา เช่น นางวิสาขา มหาอุบาสิกาผู้เป็นบุคคลต้นแบบเรื่องการทำบุญถวายทาน และเป็นธิดาตัวอย่างที่ดีในการเชื่อฟังคำสอนของบิดา เป็นบุคคลที่สามารถทำคนที่เป็นมิชฌาทิฐิให้กลับมาเป็นสัมมาทิฐิได้ รวมความว่าสิทธิสตรีที่มีบทบาทหน้าที่ต่อพระพุทธศาสนาและต่อสังคมโลกนั้น คือ สตรีผู้ศึกษาปฏิบัติธรรม และช่วยเผยแผ่พุทธธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า

วัตถุประสงค์ที่ 2. ผลการวิจัยพบว่า สิทธิสตรีทางพระพุทธศาสนาในประเทศไทย ทั้งในประวัติศาสตร์จนถึงปัจจุบันในภาพรวมมีความเท่าเทียมกันทางสังคม เช่น ภาพลักษณ์ของสตรีผู้นำของประเทศ ซึ่งเป็นไปตามบทบัญญัติของกฎหมายที่ได้บัญญัติถึงสิทธิความเท่าเทียมกัน แต่ในสังคมไทยยังมีทัศนคติต่อสตรีอยู่ในฐานะเพศที่รองรองจากบุรุษ กล่าวคือ สตรีอยู่ในฐานะที่เสียเปรียบทางสังคม ส่วนสิทธิการบวชเป็นภิกษุณีในพระพุทธศาสนาของสังคมไทยนั้น ได้ขาดช่วงไปนานแล้ว ในสมัยพุทธกาลมีโอกาสดำบวชเป็นภิกษุณีถูกต้องตามพุทธบัญญัติ แต่สำหรับการบวชของสตรีในประเทศไทย ไม่สามารถบวชได้ ได้เพียงเป็นแม่ชีและอุบาสิกา แต่สามารถปฏิบัติได้อย่างถูกต้องตามคำสอนของพระพุทธเจ้าได้ เพราะคณะสงฆ์ของพุทธศาสนาเถรวาทแห่งประเทศไทยได้มีมติว่า ไม่สามารถอุปสมบทให้แก่สตรีเพื่อเป็นภิกษุณี หรือบรรพชาเพื่อให้เป็นสามเณรีได้ โดยการอ้างว่าการสืบทอดภิกษุณีสงฆ์ได้ขาดตอนลงอย่างเด็ดขาดแล้ว ตามหลักแห่งพระธรรมวินัยที่พุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทยึดถือปฏิบัติจึงเป็นเหตุให้คณะสงฆ์ไทยไม่สามารถดำเนินการให้มีการอุปสมบทบรรพชาแก่สตรีได้ สตรีจึงอยู่ในฐานะเป็นอุบาสิกาหรือแม่ชี และเป็นผู้สนับสนุนส่งเสริมพระพุทธศาสนาในฐานะที่เป็นพุทธบริษัท 4 สืบไป

วัตถุประสงค์ที่ 3. ผลการวิจัยพบว่าการศึกษาวิเคราะห์สิทธิสตรีไทยและการหาแนวทางการแก้ไข พบว่า สังคมไทยมีความมุ่งหมายที่จะยกระดับสถานภาพของสตรีในศาสนาขึ้น สตรีในประเทศไทยนั้น มีสถานภาพที่ตกอยู่ภายใต้อำนาจของบุรุษเพศ ทำให้มีสิทธิและสถานภาพถูกจำกัดอยู่เพียงแต่คอยรับคำสั่งและให้นำไปปฏิบัติ เมื่อพระพุทธศาสนามีความเจริญและมีอิทธิพลด้านจิตใจทางสังคมมากขึ้น ทำให้เกิดผลดีต่อสิทธิสตรีในเรื่องความเสมอภาคทางด้านสติปัญญา คือ สามารถพัฒนาจิตใจ และยกระดับสติปัญญาของตนให้สูงขึ้นจนสามารถบรรลุธรรมได้ ด้วยเหตุนี้ หลักการของพระพุทธศาสนา จึงเน้นย้ำเรื่องกรรม คือ การกระทำของตน ซึ่งขึ้นอยู่กับการประพฤติปฏิบัติตัวเอง เพราะผลของการกระทำทั้งกรรมดีและชั่วนั้นเป็นตัวกำหนดแยกแยะให้คนในสังคมทั้งบุรุษและสตรีมีความแตกต่างกันไป รวมถึงสิทธิเสรีภาพย่อมแตกต่างกันไปตามสถานะด้วย

อภิปรายผลการวิจัย

ผลจากการวิจัยวัตถุประสงค์ที่ 1 พบว่า สิทธิสตรีที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาสตรีที่มีชื่อปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก หรือสิทธิสตรีในพระพุทธศาสนานั้น จะมีความเท่าเทียมกับบุรุษ โดยมีชาติ ตระกูล อุบาสย และการบรรลุธรรมที่แตกต่างกันไป ในทางครอบครัวสตรีมีความกตัญญู กตเวทิต่อบิดามารดา เป็นภรรยาที่ดีตั้งอยู่ในศีลธรรม เป็นลูกสะใภ้ที่ดี ทำตามโอวาทของบิดามารดา เป็นมารดาที่ดีคอยเลี้ยงดูและอบรมสั่งสอนบุตรให้เป็นคนดี เป็นอุบาสิกาผู้เข้าถึงพระรัตนตรัย เป็นสามเณรีผู้รักษาวินัย เป็นสิกขมานาคือการฝึกตนเตรียมพร้อมในการอุปสมบท และเป็นภิกษุณีศึกษาปฏิบัติธรรม ช่วยเผยแผ่พุทธธรรม สอดคล้องกับเดือน คำดี ที่ได้กล่าวถึงองค์การของพระพุทธศาสนาว่า พระพุทธศาสนา คือ ผลแห่งการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าประกอบด้วยบุคคล 4 ประเภท เรียกว่า พุทธบริษัท คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสิก และอุบาสิกา ภิกษุ ภิกษุณี ทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ต่างมีความสัมพันธ์เกื้อกูลกัน บุคลากรเหล่านี้เป็นผู้ที่ดำรงไว้ซึ่งพระพุทธศาสนา โดยหน้าที่เหล่านี้มาจากพระสูตรที่ว่า ดังพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสกับพระยามารว่า “ดูก่อนมารผู้มีบาป ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสิก อุบาสิกา ผู้เป็นสาวก สาวิกา ของตถาคตยังไม่ฉลาด ไม่ได้รับแนะนำ ยังไม่แก้อวัฐ ไม่เป็นพหูสูต ไม่ทรงธรรม ไม่ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมไม่ปฏิบัติชอบ ไม่ประพฤติตามธรรม เรียนกับอาจารย์ของตน จักบอกจักแสดง จักบัญญัติ จักแต่งตั้ง จักเปิดเผย จักจำแนก จักทำให้ตื่น จักแสดงธรรมมี ปาฏิหาริย์ ช่มชี่ปรับปาวา ที่เกิดขึ้น ให้เรียบร้อยโดยสธรรมไม่ได้ เพียงใด ดูก่อนมารผู้มีบาป ตถาคตจักยังไม่ปรินิพพาน เพียงนั้น” แม้จะชาติ ตระกูล อุบาสย และการบรรลุธรรมที่แตกต่างกันออกไปก็ตาม แต่การปฏิบัติหน้าที่ในความเป็นพุทธบริษัท 4 มีเป้าหมายเพื่อความเจริญรุ่งเรืองในพระพุทธศาสนา (เดือน คำดี, 2544) และสอดคล้องกับศึกษาของพระมหาชัยวัฒน์ อภิญาณจารี ที่ได้ทำวิจัยเรื่องการศึกษาและวิเคราะห์บทบาทของอุบาสิกาที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาว่า นางวิสาขาเป็นมหาอุบาสิกาท่านหนึ่งที่ใส่ใจในการอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนา มาตั้งแต่เยาว์วัย และปฏิบัติตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า เช่น ถวายทานแก่ภิกษุ รักษาศีลอุโบสถ และมีความเข้าใจในหลักธรรมจนบรรลุเป็นพระโสดาบัน (พระมหาชัยวัฒน์ อภิญาณจารี, 2541)

ผลจากการวิจัยวัตถุประสงค์ที่ 2 พบว่า ส่วนสิทธิสตรีในประเทศไทยนั้นยังคงถูกกดทับและถูกมองข้าม เนื่องจากการถูกครอบงำโดยระบอบปิตาธิปไตยและจากอคติของพระสงฆ์ ทั้งใน

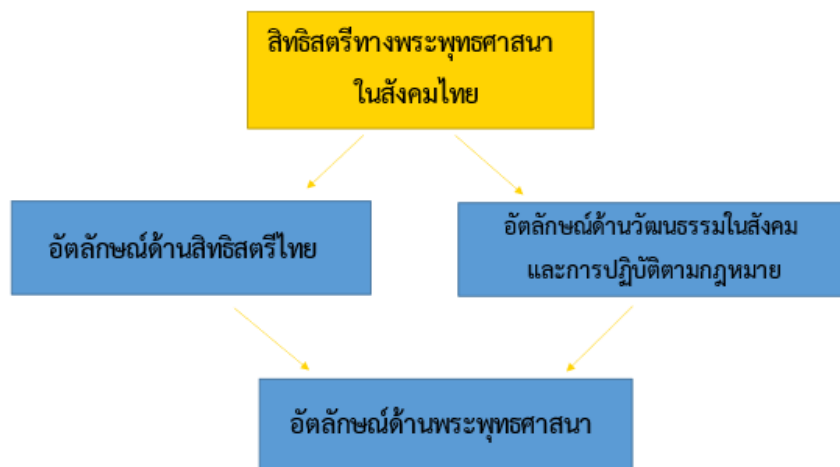

ประวัติศาสตร์รวมถึงปัจจุบัน ที่เลือกตีความคำสอนเฉพาะสิ่งที่ตนได้ประโยชน์โดยไม่เห็นแก่สตรีเพศ ในการศึกษาวิเคราะห์สิทธิสตรีไทยและการหาแนวทางแก้ไขปัญหา สังคมไทยมีความมุ่งหมายที่จะยกระดับสถานภาพของสตรีในศาสนาขึ้น โดยใช้วิธีสตรีนิยมแบบตะวันตกและมีการต่อสู้ทางวิชาการ เพื่อให้ได้มาซึ่งการบวชเป็นภิกษุณี แต่พระสงฆ์ไทยจะใช้วิธีประณีประณอม เพื่อจะรักษาหลักการในฐานะผู้เผยแผ่ธรรมคำสอนอย่างเคร่งครัด ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดของ ปราง ยอดเกตุ ได้กล่าวถึงความเสมอภาคทางเพศและสิทธิสตรีว่า การยกระดับศักยภาพของสตรีให้มิตบทาในการพัฒนาความเสมอภาคของสิทธิสตรีสามารถกระทำได้สามแนวทาง คือ การคุ้มครองตามกฎหมายอย่างจริงจัง การส่งเสริมการประกอบอาชีพให้สตรีสามารถอยู่ได้ด้วยตนเอง และการสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับความเท่าเทียมทางเพศต่อสิทธิสตรีโดยปราศจากอคติ (ปราง ยอดเกตุ, 2556) ดังนั้น สิทธิสตรีที่มีความประสงค์จะเข้ามาอุปสมบทในพระพุทธศาสนา เป็นเครื่องชี้วัดให้เห็นได้ถึงระดับจิตใจของแต่ละบุคคลว่ามีความสูงต่ำแตกต่างกัน แต่มีจุดมุ่งหมายอย่างเดียวกัน คือ การปฏิบัติธรรมเพื่อความรู้แจ้งเห็นจริงในพุทธศาสนา ซึ่งก็ได้บรรลุผลตามสมควรแก่อัตภาพของแต่ละบุคคล พุทธศาสนาจึงเป็นศาสนาที่เปิดกว้างสำหรับบุคคลทุกคนไม่เลือกชนชั้น วรรณะหรือเพศ ในปัจจุบันถึงแม้มหาเถรสมาคมจะไม่เปิดโอกาสด้วยการอ้างเหตุผลบางประการ แต่ก็ยังเป็นเพียงภาวะวิถึหนึ่งในเพศภาวะทางศาสนา แต่สิ่งหนึ่งที่สำคัญมากที่สุดของสิทธิสตรีที่มีอยู่ในสังคมไทยคือการที่สตรีเหล่านั้นเอาหัวใจมาอุปสมบทในพระพุทธศาสนาด้วยการปฏิบัติตนตามหลักธรรมคำสอนจนเกิดความสุขสงบ

ผลจากการวิจัยวัตถุประสงค์ที่ 3 พบว่า สตรีมีจิตอาสาเพื่อช่วยเหลือสังคม มีความสามัคคี ความร่วมมือร่วมใจ มีภาวะผู้นำในการพัฒนาและส่งเสริมโครงการให้เกิดความสัปปายะต่อการประพฤติปฏิบัติธรรม การประชาสัมพันธ์กิจกรรม เกี่ยวกับงานบุญกุศลต่างๆ ในชุมชน ทั้งด้านศาสนา และวัฒนธรรม ได้แก่ คุณลักษณะที่เอื้อต่อความเป็นผู้นำในการทำกิจกรรมทางศาสนา การประพฤติตนเป็นแบบอย่างที่ดี การส่งเสริมศีลธรรมแก่ครอบครัว และการอนุรักษ์และสืบสานภูมิปัญญาท้องถิ่น แต่สิ่งที่เหมือนกัน คือ สิทธิในการพัฒนาตน และปฏิบัติตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาจนสามารถพัฒนาจิตให้บรรลุธรรม และหลุดพ้นจากความทุกข์ในปัจจุบันได้ โดยอาศัยบารมีที่สั่งสม ส่วนที่แตกต่างกัน คือ สิทธิสตรีในสมัยพุทธกาล มีโอกาสได้บวชเป็นภิกษุณีถูกต้องตามพุทธบัญญัติ แต่การบวชของสตรีในประเทศไทย ได้เป็นเพียงแม่ชี และอุบาสิกาเท่านั้น แต่ต่างก็ได้ปฏิบัติถูกต้องตามคำสอนของพระพุทธเจ้า และที่เห็นได้ชัดในสังคมไทย คือ สิทธิสตรีนั้นสามารถเป็นผู้นำของประเทศได้ โดยอาศัยประสบการณ์ ความรู้ ความสามารถ และมีวุฒิภาวะความเป็นผู้นำด้วย ทั้งยังสอดคล้องกับแนวคิดของสุวรรณี เลื่องยศสื่อชากุล ที่ได้ผลสรุปจากงานวิจัยกล่าวถึงการเข้ามาบวชของสตรีในพระพุทธศาสนาว่า หลักธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่พุทธบริษัท 4 นั้น จะมีความเพียรประกอบด้วยเสมอ เช่น หลักอิทธิบาท 4 พละ 5 อินทรีย์ 5 โพชฌงค์ 7 และมรรคมรรค 8 เป็นต้น ตัวอย่างเช่น ความพากเพียรของพระนางโสนาเถรี แม้ว่าท่านจะบวชเป็นภิกษุณีตอนปัจฉิมวัย แต่ท่านก็สามารถบรรลุอรหัตผลได้ เพราะการปรารภความเพียร และประพฤติตนเป็นแบบอย่างที่ดีงาม (สุวรรณี เลื่องยศสื่อชากุล, 2550) ดังนั้น การประยุกต์หลักความเพียรมาใช้ในสังคมไทยปัจจุบันมีสองแบบ 1. แบบโลกิยะ ได้แก่ ความขยัน ไม่เกียจคร้านในการทำงาน และการแสวงหาโภคทรัพย์เพื่อประโยชน์สุขในการครองเรือน 2. ความพากเพียรแบบโลกุตระเป็นความเพียรแบบบรรพชิต ในการปฏิบัติเพื่อละอกุศลธรรม แต่ให้เจริญในกุศลธรรม

องค์ความรู้ใหม่

จากการศึกษาข้อมูลงานวิจัยเรื่องสิทธิสตรีทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทย ทำให้เกิดองค์ความรู้หลากหลายอันเป็นแนวทางในการศึกษาสิทธิสตรีทางศาสนาซึ่งจัดว่าเป็นรากฐานของสิทธิทั้งปวงและนับเป็นการประยุกต์ต่อการสร้างองค์ความรู้ใหม่ๆ ซึ่งเป็นประโยชน์ต่อการอธิบายหลักคำสอนสำหรับบริบทของสตรี ผู้วิจัยสรุปองค์ความรู้การวิจัยตามผังแผนภูมิต่อไปนี้

จากแผนภูมิ ผู้วิจัยได้นำองค์ความรู้เรื่องสิทธิสตรีในพระพุทธศาสนา อันแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของสิทธิสตรีอย่างมาก พระพุทธศาสนาจะอยู่ได้อย่างไรถ้าขาดผู้ให้การสนับสนุน ถึงแม้สตรีจะบวชเองไม่ได้แต่ก็ให้การสนับสนุนได้และทำดีมาก เกิดกุศลผลบุญมากเช่นกัน บนพื้นที่ทางพระพุทธศาสนาไม่ได้ปิดกั้นสำหรับสถานภาพสิทธิสตรีแต่อย่างใด จากการศึกษาวเคราะห์ทำให้เกิดองค์ความรู้ในแนวทางของการรวบรวมสตรีในธรรมบทและสตรีในชาดกซึ่งเป็นคัมภีร์พุทธศาสนา นับเป็นการสร้างองค์ความรู้ใหม่ซึ่งเป็นประโยชน์ต่อการอธิบายหลักคำสอน รวมถึงบทบาทความสำคัญ สิทธิเสรีภาพ ในด้านการอธิบายหลักธรรม การสื่อความหมายเชิงอุปมา-อุปมัย ตลอดจนการศึกษาพระธรรมวินัยของพุทธบริษัท 4 เพื่อให้เกิดความรู้ ความเข้าใจ เห็นถึงคุณค่าของคัมภีร์ในพุทธศาสนามากยิ่งขึ้น

จากการศึกษาวิเคราะห์ข้อมูลงานวิจัยเรื่องสิทธิสตรีทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทยได้เสนอรูปแบบอัตลักษณ์ทางพระพุทธศาสนา 3 แบบ คือ

1) อัตลักษณ์ทางด้านสิทธิสตรีในสังคมไทย มีการสืบสานวัฒนธรรมประเพณีไทย มีวิถีชีวิต ภูมิปัญญา และการรักษาสืบทอดวัฒนธรรมประเพณีไทย การสร้างสังคมไทยให้เป็นสังคมที่เสมอภาค มีเจตคติที่ดี สังคมยอมรับถึงบทบาทสตรีในบริบทต่างๆ อย่างเท่าเทียมกัน สตรีมีโอกาสเรียนรู้ เข้าถึง และได้รับการพัฒนาศักยภาพด้านต่างๆ มีสุขภาพ มีความมั่นคงในคุณภาพชีวิตที่ดี

2) อัตลักษณ์ทางด้านวัฒนธรรมทางสังคมและการปฏิบัติตามกฎหมาย การมีเสรีภาพในการใช้ภาษาหรือสื่อความหมายในภาษาท้องถิ่น มีเสรีภาพในการแต่งกายตามวัฒนธรรม การปฏิบัติตามวัฒนธรรมประเพณีท้องถิ่น การปฏิบัติตามความเชื่อทางศาสนา มีเสรีภาพในการเลือกคู่ครองและสร้างครอบครัว การมีจิตอาสาเพื่อช่วยเหลือสังคม มีบทบาทในการคอยสอดส่องดูแลเยาวชน มีความ

สามัคคีความร่วมมือร่วมใจของคนในชุมชน ส่งเสริมการพัฒนาคุณภาพชีวิต มีความเสียสละและการทำงานเป็นกลุ่ม วัฒนธรรมนับเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้สตรีเข้ามามีบทบาททางสังคมมากขึ้น เป็นส่วนที่ผลักดันให้สตรีเข้ามามีบทบาทในการพัฒนา การประพุดิตนเป็นแบบอย่างที่ดี ส่งเสริมศีลธรรมแก่ครอบครัว และชุมชน การอนุรักษ์ สืบสานและการถ่ายทอดภูมิปัญญาท้องถิ่น

3) อัตลักษณ์ทางด้านพระพุทธศาสนา มีลักษณะการอยู่ร่วมกันเป็นองค์ประกอบของศาสนา เป็นแหล่งให้การศึกษาแก่พุทธศาสนิกชน โดยผู้ทำหน้าที่ของสถาบัน คือพระสงฆ์ ซึ่งเป็นผู้แนะนำสั่งสอนความรู้และวิชาชีพที่นอกเหนือจากพิธีกรรมทางศาสนา เช่น ชุมชนไทยที่เป็นชาวพุทธก็มีวัดเป็นแหล่งวิทยาการต่างๆ มาตั้งแต่โบราณสืบต่อมาจนถึงปัจจุบัน สำหรับประเทศไทย มีพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติ ตามรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2550 มาตรา 9 ได้กล่าวว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นพุทธมามกะ และทรงเป็นอัครศาสนูปถัมภก ประชาชนชาวไทยส่วนใหญ่นับถือพระพุทธศาสนาประมาณร้อยละ 90 และสถาบันศาสนาเป็นระบวย่อยของสังคมไทยซึ่งมีวัดเป็นศาสนสถาน มีพระสงฆ์เป็นศาสนบุคคลที่ช่วยในการพัฒนาชุมชน สังคมและประเทศชาติ พระพุทธศาสนาจึงมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อสังคมไทย ธรรมะที่สามารถนำมาประยุกต์กับอัตลักษณ์นี้ได้เป็นอย่างดี

ผู้วิจัยจึงได้ดำเนินการค้นคว้าวิจัย และได้ทำการวิเคราะห์ถึงบทบาท ความสำคัญ สิทธิเสรีภาพของสตรี ในด้านการอธิบายหลักธรรม ด้านการสื่อความหมายเชิงอุปมา-อุปไมย ด้านการศึกษาพระธรรมวินัยของพุทธบริษัท 4 เพื่อให้เกิดความรู้ ความเข้าใจ เห็นถึงคุณค่าของคัมภีร์ในพุทธศาสนา ทั้งสามองค์ประกอบนี้ถือเป็นแนวทางการพัฒนาที่ส่งเสริมให้เกิดรูปแบบอัตลักษณ์ซึ่งสะท้อนให้เห็นภาพของพัฒนาสิทธิสตรีทั้งหมด และส่วนสำคัญของการที่จะทำให้ทั้งอัตลักษณ์ทั้งสามอยู่ร่วมกันได้ คือการพัฒนาสังคม ศาสนา วัฒนธรรม และสิทธิสตรีอย่างยั่งยืน หลักธรรมในพุทธศาสนาจึงเป็นแกนที่จะทำให้ให้อัตลักษณ์ทั้ง 3 ประการนี้ สามารถดำรงอยู่ได้ ซึ่งสอดคล้องกับฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์ ที่กล่าวไว้ว่ารูปแบบของการดำเนินการขององค์กรสตรีในสังคมไทยปัจจุบัน โดยนำหลักพุทธธรรมเชิงบูรณาการและประยุกต์ใช้สำหรับองค์กรสตรีพัฒนาทั้งการสอนด้านวิชาการ การปฏิบัติธรรม นำหลักธรรมที่ได้เรียนไปประยุกต์ใช้เพื่อพัฒนาชีวิต ให้การศึกษาพัฒนาคุณธรรม จากการปฏิบัติธรรมสามารถนำองค์ความรู้ไปประยุกต์ใช้ในการแก้ไขปัญหาชีวิตได้ หลักพุทธธรรมเพื่อการแก้ปัญหาและการพัฒนาองค์กรสตรีในสังคมไทย คือ หลักขรรยาวาสธรรม 4 สังคหวัตถุ 4 พรหมวิหาร 4 ศีล 5 ศีล 8 สาราณียธรรม 6 และควรมีหลักไตรสิกขา ศีล สมาธิ ปัญญา เพื่อนำมาประยุกต์ใช้ในชีวิตจริง (ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์, 2547)

บทสรุป

สตรีที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาสามารถแบ่งได้เป็นสองพวกคือ ภิกษุณี ซึ่งเป็นสตรีที่เลื่อมใสและอุปสมบทในพระพุทธศาสนาและอุบาสิกา คือ สตรีผู้มีคุณลักษณะด้วยการถึงสรณะ หมายถึง การถึงพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่งหรือถึงไตรสรณคมน์ สตรีในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาในฐานะอุบาสิกามีบทบาทสำคัญด้านต่างๆ สถานภาพและบทบาทของสตรีในพระพุทธศาสนาในฐานะอุบาสิกานั้นได้รับการยอมรับเป็นอย่างดี เช่น เรื่องการถวายทาน การปฏิบัติธรรมและเผยแผ่ธรรม สตรีจึงมีส่วนช่วย

ประคับประคองศาสนาเป็นอย่างมาก พระพุทธศาสนาได้ให้พื้นที่แก่สตรีเพื่อการมีส่วนร่วมในพระพุทธศาสนาอย่างอิสระ นำพุทธสาวกไปสู่เป้าหมายคือความพ้นทุกข์ ในอดีตจนถึงปัจจุบัน สตรีส่วนใหญ่จะดำรงอยู่ในสถานภาพอุบาสิกา เป็นผู้ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา และไม่นิยมถือครองเพศเป็นนักบวชแม้ว่าในสังคมไทยจะมีการบวชเป็นแม่ชีแทนการบวชเป็นภิกษุณี แต่สตรีไทยทั้งในอดีตจนถึงปัจจุบัน ส่วนใหญ่ชอบให้การสนับสนุนมากกว่า และถ้าหากเป็นไปได้ว่าจะมีภิกษุณีสงฆ์เกิดขึ้น สังคมไทยควรที่จะส่งเสริมบทบาทสตรีให้มีโอกาสได้รับคุณค่าของชีวิต โดยการที่สังคมชาวพุทธช่วยเอื้ออำนวยผลักดันพัฒนาให้ได้โดยสมบูรณ์เพื่อพัฒนาองค์กรสตรีให้บรรลุตามวัตถุประสงค์นับเป็นการสร้างองค์ความรู้ใหม่ซึ่งเป็นประโยชน์ต่อการอธิบายหลักคำสอนสำหรับบริบทของสตรี

ข้อเสนอแนะ

จากผลการวิจัย ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะ ดังนี้

1. ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้ประโยชน์

ผลจากการวิจัยวัตถุประสงค์ที่ 1 พบว่า สตรีที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาสตรีจะมีความเท่าเทียมกัน และมีชาติตระกูล อุปนิสัย พ้อมทั้งการบรรลุธรรมที่แตกต่างกันไป ในทางครอบครัวสตรีมีความกตัญญูต่องานที่ตั้งอยู่ในศีลธรรม ปฏิบัติตามโอวาทของบิดามารดา และอบรมสั่งสอนบุตรธิดาให้เป็นคนดี เป็นอุบาสิกาผู้เข้าถึงพระรัตนตรัย และศึกษาปฏิบัติธรรมในการช่วยเผยแผ่พุทธธรรม แต่การปฏิบัติหน้าที่ในความเป็นพุทธบริษัทสี่ มีเป้าหมายเพื่อความเจริญรุ่งเรืองในพระพุทธศาสนา ดังเช่น บทบาทของนางวิสาขา มหาอุบาสิกาที่ท่านใส่ใจในการอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนา และปฏิบัติตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า เช่น ถวายทานแก่ภิกษุ รักษาศีลอุโบสถ และมีความเข้าใจในหลักธรรม

ผลจากการวิจัยวัตถุประสงค์ที่ 2 พบว่า สตรีไทยยังคงถูกกดทับไว้และถูกมองข้าม ในการศึกษาและการหาแนวทางแก้ไขสตรีไทยนั้น สังคมไทยจึงควรมีความมุ่งหมายที่จะยกระดับสถานภาพของสตรีในศาสนาขึ้น แต่ควรรักษาหลักการในพระธรรมวินัยอย่างเคร่งครัด ในการยกระดับศักยภาพของสตรีให้มีบทบาทในการพัฒนาความเสมอภาคของสตรีสามารถกระทำได้สามแนวทาง คือ การคุ้มครองตามกฎหมายอย่างจริงจัง การส่งเสริมการประกอบอาชีพให้สตรีสามารถอยู่ได้ด้วยตนเอง และการสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับความเท่าเทียมทางเพศต่อสตรีโดยปราศจากอคติ สิ่งหนึ่งที่สำคัญมากที่สุดของสตรีที่มีอยู่ในสังคมไทยคือการที่สตรีเหล่านั้นเอาหัวใจมาอุปสมบทในพระพุทธศาสนาด้วยการปฏิบัติตนตามหลักธรรมคำสอนจนเกิดความสุขสงบ ดังนั้นหน่วยงานที่เกี่ยวข้องควรดำเนินการ ดังนี้ 1. แนวปฏิบัติเพื่อความเป็นไปได้เกี่ยวกับการศึกษาพระพุทธศาสนาทั้งแก่ภิกษุณีสงฆ์และอุบาสิกา 2. การเรียน การสอบบาลีควรเปิดโอกาสให้เท่าเทียมกันทั้งภิกษุ ภิกษุณี อุบาสกและอุบาสิกา 3. สนับสนุนแนวทางการเรียนการสอนทั้งทางโลกและทางธรรมแก่สตรี

ผลจากการวิจัยวัตถุประสงค์ที่ 3 พบว่า สตรีในสังคมไทยปัจจุบันมีจิตอาสาเพื่อช่วยเหลือสังคม มีความสามัคคีความร่วมมือร่วมใจ มีภาวะผู้นำในการพัฒนาและส่งเสริมโครงการให้เกิดความสะดวกในการประพฤติปฏิบัติธรรม การประชาสัมพันธ์กิจกรรม เกี่ยวกับงานบุญกุศลต่างๆ ในชุมชน

ทั้งด้านศาสนาและวัฒนธรรม อันเป็นคุณลักษณะที่เอื้อต่อความเป็นผู้นำในการทำกิจกรรมทางศาสนา การประพัตินเป็นแบบอย่างที่ดี การส่งเสริมศีลธรรมแก่ครอบครัว และการอนุรักษ์และสืบสานภูมิปัญญาท้องถิ่น พบเห็นสิ่งที่เหมือนกัน คือ สิทธิในการพัฒนาตน และปฏิบัติตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาจนสามารถพัฒนาจิตให้บรรลุนิพพาน และหลุดพ้นจากความทุกข์ในปัจจุบันได้ และที่เห็นได้ชัดในสังคมไทย คือ สิทธิสตรีนั้นสามารถเป็นผู้นำของประเทศได้ โดยอาศัยประสบการณ์ความรู้ ความสามารถ ดังนั้นหน่วยงานที่เกี่ยวข้องควรดำเนินการ ดังนี้ 1. แนวปฏิบัติเพื่อความเป็นไปได้ในการเรียนการสอนเพื่อพัฒนาสังคมและสิ่งแวดล้อม 2. รัฐควรมีหน่วยงานเฉพาะที่ให้ความสนใจในการที่จะสนับสนุนส่งเสริมงานของสตรีทั้งนักบวชและฆราวาส

2. ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

งานวิจัยนี้ได้ข้อค้นพบ (องค์ความรู้) เรื่อง สิทธิสตรีทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทย คือ 1. การสนับสนุนสิทธิสตรีให้มีความพร้อมที่จะมีบทบาทความเป็นผู้นำในอนาคต ทางด้านสังคม เศรษฐกิจ วัฒนธรรม การเมืองการปกครอง และสิ่งแวดล้อม 2. การศึกษาวัฒนธรรมการทำงานร่วมกันของผู้นำสังคม ทั้งภาครัฐและเอกชนควรนำผลของการวิจัยไปประยุกต์เพื่อใช้เป็นแนวทางในการแสดงบทบาทของตนต่อชุมชนและสังคม เพื่อสนับสนุนสตรีให้มีความพร้อมที่จะมีสิทธิและบทบาทความเป็นผู้นำในอนาคต โดยการทำวิจัยเชิงปฏิบัติการ การให้ความรู้ ฝึกอบรม มีความพร้อมด้านสังคมและสิ่งแวดล้อม ด้านศาสนาและวัฒนธรรม ด้านเศรษฐกิจและด้านการปกครอง ควรมีการศึกษาวรรณกรรมการทำงานร่วมกันกับบุรุษผู้นำสังคม และสตรีผู้นำสังคม เพื่อวิเคราะห์ความเสมอภาค ความเที่ยงธรรมและความเหมาะสมในการพัฒนาสังคม ในส่วนของภาครัฐควรที่จะกำหนดเป็นนโยบายเพื่อส่งเสริมและเปิดโอกาสให้สตรีสามารถเข้าไปมีบทบาททางพระพุทธศาสนาในทุกระดับได้มากยิ่งขึ้นโดยการกำหนดเป็นแผนการดำเนินงาน หรือกำหนดเป็นกิจกรรมที่เอื้อต่อการดำเนินงานทางสิทธิของสตรี หรือกำหนดเป็นมาตรการเฉพาะสำหรับการเพิ่มสัดส่วนของการมีส่วนร่วมในกิจกรรมทางพระพุทธศาสนาของสตรีให้มากยิ่งขึ้น รวมทั้งควรให้มีการติดตามและประเมินผลกระทบจากการดำเนินงาน เพื่อส่งเสริมความเท่าเทียมระหว่างเพศอย่างสม่ำเสมอ สามารถนำไปประยุกต์ใช้กับสังคม สิ่งแวดล้อม ทางด้านศาสนาและวัฒนธรรม ด้านเศรษฐกิจและด้านการปกครองประเทศ แต่ควรมีการศึกษาวรรณกรรมในการทำงานร่วมกันกับสตรีผู้นำสังคมเพื่อวิเคราะห์ความเสมอภาค ความเที่ยงธรรมของสิทธิสตรี โดยควรให้ความสำคัญกับสิทธิสตรีทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทยด้วย สำหรับข้อเสนอแนะในประเด็นการทำวิจัยครั้งต่อไป คือ ควรศึกษาและทำวิจัยในประเด็นเกี่ยวกับสิทธิเสรีภาพของสตรีไทยในพุทธศาสนา การศึกษาและรวบรวมสตรีในธรรมบทและสตรีในชาดกอันสอดคล้องต่อการอธิบายหลักพระธรรมวินัย

เอกสารอ้างอิง

- เดือน คำดี. (2544). *ภิกษุณีในพระพุทธศาสนา: การศึกษาเชิงวิเคราะห์*. กรุงเทพมหานคร: ศูนย์พุทธศาสน์ศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์ชัยเสน. (2539). *การพัฒนาสตรีในพระพุทธศาสนา*. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ส่องสยาม จำกัด.

- ปราง ยอดเกตุ. (2556). ประชาสังคมกับความเสมอภาคทางเพศและสิทธิสตรี. *วิทยานิพนธ์รัฐประศาสนศาสตรมหาบัณฑิต*. สาขาวิชารัฐประศาสนศาสตร์. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- พระมหาชัยวัฒน์ อภิญาณจารี. (2541). การศึกษาวิเคราะห์บทบาทของนางวิสาขามหาอุบาสิกาที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา. *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*. สาขาวิชาพระพุทธศาสนา. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มนตรี สิริโรจนานันท์. (2556). *สตรีในพระพุทธศาสนา*. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- แม่ชีกฤษณา รักษาโฉม. (2545). การศึกษาเชิงวิเคราะห์บทบาทของพระวินัยธรในพระวินัยปิฎก. *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*. สาขาวิชาพระพุทธศาสนา. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- วีรพิชญ์ หิมารัตน์. (2559). *ประเพณีปีใหม่เมือง*. สำนักศิลปะและวัฒนธรรม: มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่.
- สุวรรณี เลื่องยศสื่อชากุล. (2550). การศึกษาความเพียรของพระโสณาเถรีที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา. *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*. สาขาวิชาพระพุทธศาสนา. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

